

УДК 94(477.64-751.3)"1648/179":904(045)

ПИТАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ В КОНТЕКСТІ СТВОРЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Вячеслав Саричев

доктор філософії (Ph.D.),

учений секретар

Національного заповідника «Хортиця»

<https://orcid.org/0000-0002-3176-878X>

У статті досліджується значення феномену Хортицької Січі в історії Національного заповідника «Хортиця». Заповідник був створений в 1965 р. в умовах тоталітарної держави внаслідок зусиль діячів української культури та просвітництва з метою увічнення пам'яті запорозького козацтва. В цей час існували дві світоглядно протилежні концепції Запорозької Січі – офіційна та україноцентрична. Перша розпочинала січову історію з острова Томаківка і пов'язувала її із загостренням соціальних протиріч в Речі Посполитій. Згідно другої Січ виникла як самобутнє українське явище в процесі саморозвитку козацтва, освоєння південних територій та боротьби з агресією з півдня. Це була Хортицька Січ, або «замок» князя Дмитра Вишневецького на острові Мала Хортиця – перший козацький військовий та адміністративний центр.

Україноцентричний підхід з початку не мав перспектив. Лише приблизно з кінця 80-х рр. XX ст. проблематика виникнення Січі стала одним з фундаментальних і наскрізних напрямків наукової та просвітницької діяльності установи. Цьому сприяли нові археологічні знахідки на острові Мала Хортиця та переосмислення діяльності очільників раннього козацтва. 13 жовтня 1999 р. у присутності Президента України Л.Д. Кучми на Хортиці був відкритий пам'ятний знак на честь Д. Вишневецького як творця першої Січі. Створення в заповіднику Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» завершило формування візуального образу установи.

Водночас, набутий Хортицею статус «колиски запорозького козацтва» та ключового елементу національної пам'яті потребує подальшого наукового осмислення в ході загальноісторичних та археологічних досліджень.

Ключові слова: Хортицька Січ, Запорозька Січ, Національний заповідник «Хортиця», запорозьке козацтво.

The article explores the significance of the Khortytsia Sich phenomenon in the history of the Khortytsia National Reserve. Established in 1965 under a totalitarian regime, the reserve was the result of efforts by Ukrainian cultural and educational figures to perpetuate the memory of the Zaporozhian Cossacks. At that time, two ideologically opposed concepts of the Zaporozhian Sich existed: the official concept and the Ukrainian-centric concept. The first one claimed that the history of the Sich began on the island of Tomakivka and was linked to the intensification of social contradictions in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The second concept viewed the Sich as an original Ukrainian phenomenon that arose from the Cossacks' self-development, the settlement of southern territories, and the defense against aggressors from the south. That Sich was the Khortytsia Sich, also known as the "castle" of Prince Dmytro Vyshnevetskyi, located on the island of Mala Khortytsia – the first Cossack military and administrative center.

From the beginning, the Ukrainian-centric approach had no prospects. It took until the late 1980s for the issue of the Sich's formation to become one of the fundamental and cross-cutting areas of the institution's scientific and educational activities. New archaeological discoveries on the island of Mala Khortytsia and reevaluation of the activities of the early Cossack leaders contributed to this shift. On October 13, 1999, a memorial plaque honoring D. Vyshnevetskyi, the founder of the first Sich, was unveiled on Khortytsia Island in the presence of former Ukrainian President Leonid Kuchma. The establishment of the Historical and Cultural Complex «Zaporozhian Sich» within the reserve finalized the institution's visual identity.

However, Khortytsia's status as the «cradle of the Zaporozhian Cossacks» and a key element of national memory requires further scientific understanding through historical and archaeological research.

Keywords: Khortytsia Sich, Zaporozhian Sich, Khortytsia National Reserve, Zaporozhian Cossacks.

Створення в 1965 р. історико-культурного заповідника «Хортиця» стало непересічною подією культурного та суспільно-політичного життя. Його поява стала наслідком тривалої боротьби українських патріотичних сил за збереження національно-культурної спадщини. Цьому сприяв період так званої «політичної відлиги», який переживала тодішня тоталітарна держава. У постанові уряду радянської України від 18 вересня йшлося: «Оголосити територію острова Велика Хортиця в місті Запоріжжя Державним історико-культурним заповідником... Закласти і впорядкувати на території заповідника тематичний садово-декоративний парк історії запорізького козацтва. Виконкому Запорізької обласної ради депутатів трудящих встановити в натурі межі державного історико-культурного заповідника на острові Велика Хортиця». Також передбачалося спорудження пам'ятних знаків на острові та в різних місцях України, пов'язаних з історією запорізького козацтва [1]. «Вагомість цієї постанови для України і українства загалом неможливо недооцінити. Вона фактично заявила всьому світу, що український народ має велику героїчну історію, гідну збереження і популяризації, і впевнено збирається це продемонструвати» – писав про це перший генеральний директор заповідника А. Сокульський [2, с. 555].

Створення хортицького заповідника, у свою чергу, каталізувало інтерес широкого загалу до історії козацтва та виникнення Запорозької Січі. Актуальність цього визначена тим, що через географічну та хронологічну локалізацію першого козацького центру осмислюється сутність запорозького козацтва, його місце в тодішньому суспільстві та його історичне значення. Метою цієї статті є встановлення значення проблематики виникнення Січі у

діяльності хортицького заповідника, що відображає козацький феномен науковими та туристично-експозиційними засобами. Для цього необхідно на історіографічному матеріалі методом порівняння виявити основні тенденції у розумінні значення Хортиці в процесі становлення Січі.

Осмислення початкового козацького осередку було розпочато у другій половині XVIII ст. у працях європейських істориків, а також російських істориків німецького походження на основі джерельного та історіографічного спадку ранньомодерної доби. Про стародавню Хортицьку Січ в умовах протистояння з кочівниками пишуть Г. Міллер (~1760), О. Рігельман (1785), Ж.-Б. Шерер (1788) [3, с. 39; 4, с. 2; 5, с. 34].

Проте, підходи до української історії з боку російської історіографії формувалися у рамках ідеологічної парадигми, що відображала політику царату. Зокрема, його територіальні зазіхання на правобережну Україну та виправдання поділів Речі Посполитої. Така «методичка», започаткована М. Карамзіним та пізніше вдосконалена М. Кояловичем у вигляді так званого «польского питання» проголошувала змістом існування козацтва боротьбу проти католицької Польщі та прагнення російського підданства. В Російській імперії в XIX ст. такі підходи були єдино можливими і для українських істориків [6, с. 219, 235; 7, XVIII; 8, с. 1]. В. Антонович, зокрема, визначав козацтво «найвидатнішим явищем історії Південно-Західної Русі саме кінця XVI ст.» [9, с. 1]. Тобто в час початку козацьких війн проти Речі Посполитої.

Протистояти цій моделі намагався Д. Яворницький. Він презентував козацтво як не менш видатне явище української історії середини XVI ст., а також його першу Січ – «замок» Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця. [10, с. 44]. Поява цього козацького центру стала проявом самоорганізації українського народу в ході освоєння південних територій та конфронтації з Кримським ханством та Османською імперією ще до утворення Речі Посполитої та її конфлікту з козацтвом. Але такий україноцентричний підхід не вписався в імперську модель історії. В радянський період її здобрили

наголосом на класових протиріччях як рушійних силах генези Січі. Хоча певний час її появу варіювали в межах середини – другої половини XVI ст., пріоритетом залишається протистояння із Польщею, а вже потім з Кримом та османами [11, с. 149–155; 12, с. 69–70; 13, с. 57].

Проте, у кінці 50-х рр. О. Апанович, в розвиток підходів Д. Яворницького, представила відмінний від офіційного погляд на козацький центр як на опорну базу боротьби проти турецько-татарської агресії у першій половині XVI ст. [14, с. 8]. Друга половина століття була вже новим етапом еволюції Січі: «По заснуванню Запорізької Січі, яка у другій половині XVI ст. розвинулась у козацьку республіку – своєрідний вияв української державності – дарма, що остання і не володіла всією територією України, збройні сили українського народу набули окреслених організаційних форм і певного внутрішнього устрою, виробили свою систему керування та забезпечення» [15, с. 9]. До цих процесів, як підкреслювала дослідниця, острів Хортиця був залучений щонайменше з XV ст. через його важливе розташування поблизу Кічкаської переправи та Протовчого брода, що визначило його видатну роль в історії України. Про це свідчать замок Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця та започаткування ним стратегії «активного атакувального захисту», укріплення Якова Шаха та перебування військ П. Сагайдачного на Великій Хортиці [16, с. 295, 298, 302–303].

Втім, єдиною можливою була офіційна ідеологічна конструкція січової генези, споруджена В. Голобуцьким з наголосом на двох протестних моментах: по-перше, на спротиві та втечах селян від панів; по-друге – на заснуванні Січі не панамі, на кшталт Д.І. Вишневецького, а «в боротьбі із ними», «безіменними народними героями, які постали на боротьбу проти феодално-кріпосницького гноблення та чужеземного поневолення» [17, с. 43–49, 64–65, 87]. У відповідності із протестними чинниками формування козацтва з селян, що втекли, були визначені місце та час виникнення Січі: «Бельський не тільки розповів нам про кіш за порогами, але й про місце його

перебування. На південь від Хортиці, розповідає він далі, лежить другий острів – Томаківка, на якому найчастіше проживають низові козаки і який править їм по суті, за найсильнішу фортецю на Дніпрі [18, с. 124]. Отже, проігнорувавши відомості Мартіна Бельського про козаків на Хортиці, статус Січі за класовим принципом автори «надали» лише наступному, томаківському осередку запорожців. Спочатку його виникнення визначали в 40-х рр. XVI ст., але потім «перенесли» ближче до кінця того ж століття, до доби козацьких війн.

В 1964 р. В. Голобуцький надає заступнику голови уряду УРСР П. Троньку записку «Про історичне значення Запорозької Січі». П. Тронько був ключовою фігурою, навколо якого в процесі створення заповідника на Хортиці гуртувалися однодумці. 1958 р. Хортиця отримала статус пам'ятки природи місцевого, а 1962 р. – республіканського значення. Це додало острову ваги як українському символу. А затоплення місць Січей взагалі могло призвести до перетворення Хортиці на об'єкт паломництва як місця давньої Січі, що вціліло після рукотворного потопу. В. Голобуцький, розуміючи, що на хвилі створення заповідника неминуче постане це питання, писав: «На Великій Хортиці були, ймовірно, окремі фортифікаційні споруди запорізьких козаків, а також укріплення, де стояла залога реєстрових козаків. Остання, за наказом польського уряду, повинна була наглядати за запорізькими козаками і чинити перешкоди їхньому проходу на волості – на державну територію Польщі і Литви. Отже, на Великій Хортиці, як і на Малій, ніколи не було Запорізької Січі – центрального укріплення вільного запорізького козацтва і місця перебування Коша» [19, арк. 1].

Відкрито протистояти цьому було неможливо, адже це загрожувало репресіями та згортанням ідеї заповідника. Проте П. Тронько та очолювана ним редколегія багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», що саме в цей час готувалася до видання, все ж таки залишили завуальований меседж. У томі «Дніпропетровська область» згідно офіційних канонів вказувалося, що

місцем розташування Запорозької Січі спочатку був острів Томаківка поблизу сучасного міста Марганця [20, с. 11]. Водночас, у томі «Запорізька область» наведено інше: «Одним з перших осередків збирання на півдні втікачів-кріпаків та формування запорізького козацтва став острів Хортиця – своєрідна природна фортеця». Автори ризикнули в цьому контексті згадати і про Д. Вишневецького: «На острові Малій Хортиці (неподалік від Великої Хортиці), що належав до козацьких володінь, близько 1554–1555 рр. український магнат Д. Вишневецький спорудив замок, який згодом увійшов до системи січових укріплень» [21, с. 66, 12].

За дорученням П. Тронька група фахівців розробила концептуальну модель заповідника. Музейний розділ передбачав зведення Монументу-панорами, присвяченої запорозькому козацтву, козацького куреня та козацьких чайок в натуральну величину. Етнографічний компонент склали проекти майстерні для виготовлення сувенірів (козацьких люльок, порохівниць та іншого). Парково-декоративний компонент включав тематичний парк зі скульптурами козацьких діячів та скульптурні групи козацької тематики, зокрема «Запорозькі козаки в дозорі» [22]. Після створення заповідника до його розбудови активно включилися запорізькі соратники Тронька – заступник голови облвиконкому Микола Киценко, начальник облуправління культури Степан Кириченко та перший директор заповідника Арнольд Сокульський. На конкурсах розглядали пропозиції щодо Музею запорозького козацтва, планування експозиційних залів, створення етнографічного музею просто неба. Йшлося про часткове відтворення Чортомлицької Січі у вигляді 8 куренів, церкви, майстерень, козацьких чайок та інших об'єктів. Обговорювали варіанти встановлення скульптур на території садово-декоративного парку, в тому числі скульптурної групи «Козаки в дозорі» [23; 24, с. 85–88].

Втім, тривали й зворотні процеси, адже ідея увічнення пам'яті козацтва все більше входила у протиріччя із офіційною ідеологією. Знову каменем

спотикання постало питання Січі на Хортиці. Предтечею згортання діяльності заповідника, що ледь розпочалася, можна вважати висновки експедиції Інституту археології АН УРСР у 1968 р. На Малій Хортиці вона виявила не лише знахідки часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр., а також раніші предмети – наконечник списа XV–XVI ст., каламар XVI–XVII ст., срібну монету 20-х рр. XVI ст., уламки обгорілих колод – залишків «замку Дмитра Вишневецького». Але, на думку Р. Юри, «під час будівництва Запорізької верфі 1737 р. залишки замку XVI ст. були повністю знищені і про його існування свідчать лише згорілий частокіл і окремі знахідки». В північно-східній частині Великої Хортиці були досліджені два редути, побудовані російськими військами під час війни 1735–1739 рр. і «будь-яких слідів більш ранніх укріплень, які можна було б віднести до козацького часу, під ними виявлено не було» [25, с. 246, 247, 249]. Отже, широкі висновки на підставі лише одного сезону розкопок на два десятиліття зупинили археологічні дослідження хортицьких локацій, які можуть бути пов'язані із Запорозькою Січчю.

Невдовзі на Хортиці припинили будівництво Музею історії запорозького козацтва та іншу діяльність з розбудови заповідника. Через «невірне ідейно-політичне спрямування» та «ідеалізацію» організаційного самоврядування замість уваги до класової боротьби козацтва спорудження меморіального комплексу на Хортиці було вирішено продовжити у вигляді філії Запорізького краєзнавчого музею з наголосом на висвітлення «дружби народів», «боротьби за радянську владу» тощо. П. Троньку було вказано на «допущену неорганізованість» [26]. Організаторів розбудови заповідника М. Киценка та С. Кириченка звільнили з посад. Музей відкрили лише 1983 р. До початку 90-х років він існував як «Музей історії Запоріжжя» з фрагментарним відображенням історії козацтва.

Ситуація почала змінюватися з кінця 80-х рр. XX ст. Завдяки відновленню археологічних досліджень на Малій Хортиці з'ясувалося, що

основний захисний пояс XVI ст., що знаходився під валом XVIII ст., не був повністю знищений. У ньому виявили залишки квадратної башти, що з'єднувалася із землянкою. Також відкопали згорілу майстерню, у якій знайшли чотири залізні ножи, кільце від кольчуги, бронзову пластину від обладунку, польський півгрош 1529 р. Серед знайдених предметів були також кам'яне ядро діаметром 10–11 см, фрагменти вогнепальної зброї часу раннього козацтва, дві бойові сокири і численні наконечники татарських стріл. В іншій будівлі виявлені залізний чекан, бронзові та залізні цвяхи, фрагменти інкрустованих пряжок. Знахідки інтерпретувалися як такі, що мають відношення до «замку» Вишневецького [27, с. 168–171; 28, с. 118–119].

В цей час увага українських істориків почала концентруватися на питанні місця та значення Хортиці в процесі генези Січі. Основні тези таких досліджень О. Апанович, В. Сергійчука, Ю. Мицика, С. Леп'явка, Г. Шаповалова, Т. Шевченко та інших були оприлюднені на першій всеукраїнській конференції з історії запорозького козацтва в 1990 р. [29]. Хортицький «замок» Д. Вишневецького визнається «предтечею», «прототипом» або «зародком» Запорозької Січі, творення якої завершується в 70-х-80-х рр. XVI ст. на о. Томаківка. Ця тенденція набула розвитку і у працях Д.С. Наливайка, В.А. Смолія, В.С. Степанкова, В.О. Щербака та ін. [30, с. 29, 30; 31, с. 40; 32, с. 270, 271]. Хоча традиція заперечення існування козацького центру на Хортиці також набула розвитку, вкорінилася і протилежна, згідно якої Хортицька Січ середини 50-х рр. XVI ст. була важливим етапом розвитку запорозького козацтва, подальшої колонізації «Дикого поля» та засобом протидії агресії з півдня [33, с. 6; 34, с. 123–126]. Своєрідним логічним матеріальним втіленням цього стало відкриття 13 жовтня 1999 р. у заповіднику у присутності Президента України Л.Д. Кучми пам'ятного знаку Дмитру Вишневецькому, як творцю першої Запорозької Січі на Хортиці.

В 2014 р. вперше в Україні опубліковано монографію видатного німецько-австрійського історика Й.-Х. Енгеля «Історія України та українських

козаків» (1793). Ця одна з перших наукових праць з історії України містить дані про Хортицю як місце збору реформованого козацького війська Остафія Дашковича в 1530-х роках, «щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу...» Розташування Хортиці поблизу переправи виділяє її серед інших дніпровських островів, на яких козаки «заклали... декілька кошів (Koschen) та січей (Setschen)». Д. Вишневецький, який у 50-х роках XVI ст. отаборився на Малій Хортиці, разом із нею укріплював й інший острів – Томаківку [35, с. 85–86, 101, 106].

Наведений науковий доробок кін. XX – поч. XXI ст. став підґрунтям концепції поетапного формування Запорозької Січі. Її перший етап – Хортицька Січ 1530-х та 1550-х рр., коли на тлі існування численних окремих «січей» виник козацький центр нового типу, адже на відміну від інших його завданням був захист вже не окремих угідь, а всієї української території шляхом контролю за Кічкаською переправою поблизу острова. В такий спосіб, саме з військової функції місця збору, розпочалася історія Запорозьких Січей, які, по-перше, всі були місцями збору війська, а по-друге, набували нових ознак військового та адміністративного центру козацтва впродовж наступних етапів [36; 37]. Похідною від цієї концепції стала екскурсійно-просвітницька модель в створеному Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця». Згідно неї цей популярний туристичний об'єкт позиціонується не лише як узагальнений образ Січі, а також як результат розпочатого на Хортиці процесу становлення військово-адміністративного центру запорозького козацтва.

Таким чином, проблематика виникнення Запорозької Січі та значення в цьому процесі острова Хортиця є одним з фундаментальних і наскрізних напрямків діяльності Національного заповідника «Хортиця». Вона визначає наукові пріоритети установи, її місію, концепцію розвитку, експозиційну політику та культурно-просвітницьку діяльність.

Це стало наслідком еволюції поглядів, адже на момент створення заповідника офіційна наука не визнавала Хортицю місцем Січі. Перехід на україноцентричні позиції розпочався із відновленням пошуків археологічних свідчень раннього козацтва на о. Мала Хортиця, академічним переосмисленням сутності феномену Січі, а також історичної ролі Дмитра Вишневецького та Остафія Дашковича як творців козацького центру протидії агресії з півдня. Тема походження Січі вплинула на музейні рішення заповідника, наймасштабнішим з котрих стало будівництво Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». В такий спосіб ця проблематика стала основою візуального образу заповідника та статусу Хортиці як символу боротьби за свободу та державність, а також як одного з ключових елементів української національної пам'яті.

Водночас, вказаний статус потребує вдосконалення наукового підґрунтя. Актуальними вбачаються, по-перше, дослідження особливостей феномену Хортицької Січі, зокрема міждисциплінарні студії питань взаємодії офіційного права, яке уособлювали урядники О. Дашкович та Д. Вишневецький, із козацьким звичаєвим правом. По-друге, це польові дослідження із застосуванням сучасних методів археології, таких як (комп'ютерні технології, георадар, гідроархеологія) на територіях заповідника, що потенційно пов'язані з історією запорозького козацтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Postanova Rady Ministriv Ukrainy pro uvichnennia pam'iatnykh mist, zviazanykh z istoriieiu zaporizkoho kozatstva. № 911. 18 veresnia 1965 r. *DAZO (Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti)*. Op. 9. Spr. 939. Ark. 77, 77zv.

2. Sokulskyi A.L. Kozatska Khortytsia: istoryko-kulturne znachennia v protsesi vynyknennia i stanovlennia zaporozkoho kozatstva: monohrafiia. Zaporizhzhia: KPU, 2008. 764 s.

3. Ystorycheskye sochyneniia o Malorossyy y malorossyianakh H.F. Myllera, byvsheho ystoryohrafa rossyiskoho, opysaniia na russkom y nemetskom yazykakh

y khраниashchyesia v Moskovskom glavnom arkhyve Mynysterstva ynostrannykh del. Moskva: V Unyversytetskoi typohrafiy, 1847. 92 s. VI. il.

4. Ryhelman A. Letopysnoe povestvovanye o Maloi Rossyy. Moskva : V Unyversytetskoi typohrafiy, 1847.

5. Sherer Zh.-B. Litopys Malorosii abo istoriia kozakiv-zaporozhtsiv ta kozakiv Ukrainy, abo Malorosii. Kyiv, 1994. 311 s.

6. Koialovych M.O. Chtenya po ystoryy Zapadnoi Rossyy. Sankt-Peterburh, 1884. 341 s.

7. Kostomarov N.Y. Ystorycheskye monohrafiy y yssledovanya: v 12 t. Sankt-Peterburh: Yzd. D.E. Kozhanchykova, 1870. T. 9. Bohdan Khmelnytskyi. T. 1. CLXXII, 217 s.

8. Kulysh P.A. Ystoryia vossoedyneniya Rusy: v 3 t. Sankt-Peterburh: Yzdanye tovaryshchestva «Obshchestvennaia polza», 1874. T. I: Ot nachala kolonyzatsyy opustoshennoi tatarskym pohromom Kyevo-Halytskoi Rusy do nachala stoletnei kazatsko-shliakhetskoi voyny. 363 s.

9. Ystoryia malorusskoho kozachestva: lektsyy prof. un-ta sv. Vladymyra V.B. Antonovycha. Kyiv: Litohr. Korchak-Novitskoho, 1882. 168 s.

10. Evarnytsky D.Y. Ystoryia zaporozhskykh kazakov: v 3 t. S-Peterburh: Typohrafiya Y.N. Skorokhodova, 1892. T. 1. 533 s.

11. Huslysty K. Narys z istorii Ukrainy. Vypusk II: Ukraina pid lytovskym panuvanniam i zakhoplennia yii Polshcheiu (z XIV st. po 1569 r.). Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR. 1939. 194 s.

12. Istoriiia Ukrainy: Korotkyi kurs / pid red. S.M. Bielousova, K.H. Huslystoho, O.P. Ohloblina, M.N. Petrovskoho, M.I. Suprunenka, F.O. Yastrebova. AN URSR. Instytut istorii Ukrainy. K.: Vyd-vo AN URSR, 1940. 411 s.

13. Narys istorii Ukrainy / za red. K. Huslystoho, L. Slavina, F. Yastrebova. AN URSR. Instytut istorii i arkheolohii Ukrainy. Ufa, 1942. 211 s.

14. Apanovych O.M. Zaporizka Sich u borotbi proty turetsko-tatarskoi ahresii. 50–70-i roky XVII st. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainiskoi RSR, 1961. 298 s.
15. Apanovych O.M. Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XVIII st. Kyiv: Naukova dumka, 1969. 222 s.
16. Apanovych O.M. Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv. Kyiv: Dnipro, 1991. 334 s.
17. Holobutskyi V.A. Zaporozhskoe kazachestvo. Kyev: Hosudarstvennoe yzdatelstvo polytycheskoi lyteratury USSR, 1957. 462 s.
18. Istoriiia Ukrainiskoi RSR: U 8 t., 10 kn. T. 1. Kn. 2: Rozvytok feodalizmu. Narostannia antyfeodalnoi i vyzvolnoi borotby (druha polovyna XIII – persha polovyna XVII st.) / redkol. tomu: V.O. Holobutskyi (vidp. red.) ta in. AN URSSR. In-t istorii. Kyiv: Naukova dumka, 1979. 343 s.
19. Holobutskyi V.O. Zapyska «Istorychne znachennia Zaporizkoi Sichi». 24 lystopada 1964 r. *IA NBUV (Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. Vernadskoho)*. F. 429. Op. 3. Spr. 49. Ark. 1, 57–62.
20. Istoriiia mist i sil Ukrainiskoi RSR : v 26 t. / holov. redkol.: Tronko P.T. (holova) [ta in.]. Kyiv : Holov. red. Ukr. rad. entsyklopedii AN URSSR, 1969. Dnipropetrovska oblast / redkol. toma: Pashchenko A.Ya. (holova) [ta in.]. 1969. 957, [2] c. : il.
21. Istoriiia mist i sil Ukrainiskoi RSR : u 26 t. / holov. redkol.: Tronko P.T. (holova) [ta in.]. Kyiv : Holov. red. Ukr. rad. entsyklopedii AN URSSR, 1970. Zaporizka oblast / redkol. toma: Petrykin V.I. (holova) [ta in.]. 764, [2] c.: il.
22. Kyryliuk H., Sikorskyi M., Zakharchenko V., Sydorenko V. Dopovidna zapyska Tronku P.T. 16 kvitnia 1965 r. *IA NBUV (Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. Vernadskoho)*. F. 429. Op. 3. Spr. 49. Ark. 66–69.

23. Konkursni proekty Istoryko-memorialnoho kompleksu Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia. Fondozbirka Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». KN 28835/FN-3812.

24. Zberezhemo tuiu slavu: Hromadskyi rukh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50-kh – 80-kh rr. XX st.: Zb. dokumentiv ta materialiv / upor. O.H. Bazhan (kerivnyk) ta in. Kyiv: Ridnyi krai, 1997. 474 s.

25. Yura R.A. Raboty Khortytskoi ekspedytsyy v 1968 h. Arkheolohycheskye yssledovanyia na Ukrayne v 1968 h. Ynformatsyonnye soobshchenyia. Kyev: Naukova dumka, 1971. S. 245–249.

26. Postanova TsK Kompartii Ukrainy «Pro khid vykonannia postanov TsK Kompartii Ukrainy vid 31 serpnia 1965 r. ta Rady Ministriv URSR vid 18 veresnia 1965 r. «Pro uvichnennia pam'iatnykh mists, zv'iazanykh z istoriieiu zaporizkoho kozatstva». 25 veresnia 1973 r. *IA NBUV (Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. Vernadskoho)*. F. 429. Op. 3. Spr. 49. Ark. 115–117.

27. Pustovalov S.Zh. Mnogosloinoe horodyshche na o. Malaia Khortytsa (Baida). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu*. 1998. № 4. S. 162–188.

28. Illinskyi V.Ye., Pustovalov S.Zh. Doslidzhennia na ostrovi Mala Khortytsia Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1992 roku. K., 1993. S. 118–119.

29. Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchasnii istorychnii nautsi ta muzeinii praktytsi: materialy pershoi resp. nauk.-prakt. konf., m. Zaporizhzhia, 18–20 sich. 1990 r. Dnipropetrovsk, 1990. 219 s.

30. Nalyvaiko D.S. Kozatska khrystyianska respublika. Zaporozka Sich u zakhidnoievropeyskykh istoryko-literaturnykh pam'iatkakh. Kyiv: Dnipro, 1992. 495 s.

31. Smolii V.A., Stepankov V.S. Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.). Kyiv: Vydavnychii Dim «Alternatyvy», 1999. 352 s.

32. Shcherbak V.O. Rol Zaporozkoi Sichi u formuvanni kozatstva na Ukraini. *Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchasni i storychnii nautsi ta muzeinii praktytsi: materialy pershoi resp. nauk.-prakt. konf.*, m. Zaporizhzhia, 18–20 sich. 1990 r. Dnipropetrovsk, 1990. S. 94–97.
33. Mytsyk Yu. Kordony i zemli viiska Zaporozkoho (XV – seredyna XVII st.). *Mahisterium*. Kyiv. 2001. Vyp. 7. S. 4–7.
34. Yakovenko N. Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv: Heneza, 1997. 380 s.
35. Enhel Y.-Kh. Istoriiia Ukrainy ta ukrainskykh kozakiv / za zah. red. V.V. Kravchenka; uporiad. T.O. Chuhuia. Kharkiv: Fakt, 2014. 640 s.
36. Sarychev V.D. Khortytska Sich: do pytan pokhodzhennia ta lokalizatsii. *Materialy XI naukovo-praktychnoi konferentsii «Istoriiia zaporozkoho kozatstva v pam'iatkakh ta muzeinii praktytsi»*, m. Zaporizhzhia, 29–30 lystopada 2023 r. *Insula*. 2023. № 6. S. 65–79.
37. Sarychev V.D. Khortytska Sich yak ekskursionyi ob'iekt. *Materialy XII naukovo-praktychnoi konferentsii «Istoriiia zaporozkoho kozatstva v pam'iatkakh ta muzeinii praktytsi»*, m. Zaporizhzhia, 28–29 lystopada 2024 r. *Insula*. 2024. № 7. S. 84–95.